

УДК

У.С. Пуцік

АГРАРНА-СЯЛЯНСКІЯ ПЫТАННІ Ў ПРАГРАМАХ І ДЗЕЙНАСЦІ ПАРТЫЙ І ГРАМАДСКІХ РУХАЎ ЛІБЕРАЛЬНАГА КІРУНКУ Ў БЕЛАРУСІ (ПАЧАТАК ХХ ст.)

Разбурэнне традыцыйнага саслоўнага ладу, абвастрэнне сацыяльных і палітычных супярэчнасцей, асабліва ўздым грамадскага руху ў Расійскай імперыі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. прывялі да ўзнікнення палітычных партый і аб'яднанняў. У савецкай гістарычнай навуцы гісторыя палітычных партый была найменш распрацаванай і найбольш фальсіфікаванай. Панавала ленінская класіфікацыя палітычных партый, у аснове якой даваўся спрошчаны класавы падыход. Савецкія гісторыкі імкнуліся абгрунтаваць заканамернасць і гістарычную абумоўленасць непазбежнага шляху паслярэвалюцыйнай Расіі да монапартыйнай сістэмы. Любыя іншыя альтэрнатывы абвяргаліся і аб'яўляліся тупіковымі.

На сучасным этапе беларускія і расійскія даследчыкі робяць намаганні, каб крытычна перагледзець факталагічны матэрыял савецкай гістарыяграфіі, зрабіць яго адпаведным рэчаіснасці, звяртаюцца да першакрыніц.

У пачатку ХХ ст. у Расійскай імперыі налічвалася больш за 150 палітычных партый. На аснове тэрытарыяльнага прычыпу будавання і дзейнасці іх можна падзяліць на агульнарасійскія, рэгіянальныя і нацыянальныя. Па праграматыцы першыя дзве групы уяўляюць пераважна кансерватыўны, ліберальны і сацыялістычны напрамкі грамадскай думкі. Нацыянальныя ж партыі і рухі, створаныя прадстаўнікамі нярускага насельніцтва ў рэгіёнах іх пражывання, як правіла, можна аднесці да ліберальных і сацыялістычных [1, с. 5].

У цэнтры палітычнага спектра Расійскай імперыі знаходзіліся рухі і партыі ліберальнага кірунку. Адсутнасць у заходніх беларускіх губернях земстваў не спрыяла развіццю тут земскага лібералізму, які меў месца ў Вялікарасіі. Аднак у канцы ХІХ ст. рашаючую ролю ў расійскім лібералізме пачала іграць інтэлігенцыя. У пачатку ХХ ст. ў ліберальную плынь уліліся былыя «легальныя марксісты, значная частка «эканамістаў» і частка неанароднікаў. Менавіта таму новы лібералізм, у параўнанні з земскім, быў больш складаным, больш шматколерным і разам з тым супярэчлівым у ідэйна-палітычных адносінах, больш сацыяльна разнародным.

На базе ліберальнага руху напярэдадні і ў ходзе рэвалюцыі сталі афармляцца ўсерасійскія палітычныя партыі цэнтрэскага кірунку, яны мелі пэўную падтрымку і сацыяльную базу і ў Паўночна-Заходніх губернях.

Адной з найбольш уплывовых партый ліберальнага (левацэнтрысцкага) кірунку, у дзейнасці якой аграрнае пытанне займала амаль што вядучае месца, з'яўлялася канстытуцыйна-дэмакратычная партыя (кадэты). Арганізацыйна яна стала афармляцца падчас кастрычніцкай усерасійскай стачкі. Яе ўстаноўчы з'езд, што праходзіў 12–18 кастрычніка 1905 г. у Маскве, прыняў праграму, статут, выбраў часовы Цэнтральны камітэт. Пасля з'езду пачаўся даволі інтэнсіўны працэс стварэння нізавых партыйных арганізацый. Ужо ў кастрычніку – снежні 1905 г. пачалі функцыяніраваць 72 кадэцкія арганізацыі, што ўзніклі ў тых рэгіёнах, дзе раней існавалі і дзейнічалі камітэты «Саюза вызвалення» і «Саюза земцаў-канстытуцыяналістаў». У студзені 1906 г. адбыўся II з'езд кадэцкай партыі, які ў асноўным закончыў працэс стварэння яе партыйнай структуры. З'езд выбраў сталы ЦК, прыняў шэраг важнейшых рашэнняў, накіраваных на ўзмацненне сувязей між ЦК і мясцовымі камітэтамі. Новая партыйная праграма дэкларавала: «Расія павінна быць канстытуцыйнай і парламенцкай манархіяй», а з'езд зняў палітычны лозунг «Склікання Устаноўчага сходу». Да асноўнай назвы партыі быў зроблены дадатак – партыя народнай свабоды. З гэтага часу палітычнае аблічча кадэтаў становіцца ўсё больш вызначаным. Хуткімі тэмпамі фарміравалася разгалінаваная сетка мясцовых камітэтаў, расло членства ў партыі. Паводле найноўшых даных да красавіка 1906 г. функцыяніравала больш за 360 арганізацый розных узроўняў, а колькасць членаў партыі дасягнула прыкладна 70 тыс. чалавек. Шэрагі мясцовых арганізацый імкліва папаўняліся выхадцамі з сярэдніх і ніжэйшых пластоў гарадскога і сельскага насельніцтва, што ўбачылі ў кадэтах выразнікаў шырокаразумелых агульнанацыянальных інтарэсаў той стабілізуючы палітычны фактар, які дазваляў пазбегнуць паўтарэння крывавага снежаньскіх падзей 1905 г.

На з'ездах і канферэнцыях дастаткова шырока была прадстаўлена рэгіянальная партыйная эліта, пазіцыя якой не заўсёды супадала з пазіцыяй цэнтральнага кадэцкага кіраўніцтва. Выступленні прадстаўнікоў мясцовых камітэтаў утрымліваюць значную, а часам і унікальную інфармацыю пра стан кадэцкай перыферыі, настрой радавых членаў партыі. Падчас абмеркавання дакладаў і рэзалюцый, унесеных Цэнтральным камітэтам, назіраецца наяўнасць розных плыняў і кірункаў у кадэцкай партыі, у тым ліку асобныя пазіцыі прадстаўнікоў камітэтаў з нацыянальных рэгіёнаў Расіі [2, с. 117, 122].

У Беларусі ў 1905–1906 гг. існавалі губернскія камітэты кадэцкай партыі: у Мінску, Магілёве; гарадскія: у Вільні, Віцебску, Пінску; павятовыя: ў Маляцічах, Свежнеполі – Магілёўскай губерні [3, с. 117, 122].

Апору партыі кадэтаў у беларускім краі складала пераважна яўрэйская буржуазія і інтэлігенцыя. Кадэты выступалі ў блоку з «Саюзам дзеля дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі». Як правіла, кадэты, будучы самастойнай партыяй, самі тут не агітавалі, а дзейнічалі праз нацыянальныя групы польскіх, яўрэйскіх і літоўскіх арганізацый [4, с. 10].

Прадстаўнікі ад Беларусі прымалі ўдзел у арганізацыйным будаўніцтве партыі, выпрацоўцы статута, праграмы партыі. Так, у працы ўстаноўчага з'езда, які адбыўся 12–18 кастрычніка 1905 г., сярод 81 дэлегата з тых, хто здолеў дабрацца да Масквы, былі прадстаўнікі Беларусі: А.Я. Хаментоўскі – калежскі саветнік, будучы дэпутат I Дзяржаўнай думы ад Магілёўскай губерні, Г. Д. Ром – старшыня камітэта яўрэйскай групы кадэцкай партыі ў Вільні.

Згодна з праграмай, якая была прынята з'ездам, вырашэнне аграрнага пытання кадэты прапаноўвалі праз надзяленне зямлёй беззямельных і малазямельных сялян за кошт дзяржаўных, удзельных, кабінецкіх, манастырскіх угоддзяў. Яны лічылі, што без частковага прымусовага адчужэння памешчыцкай зямлі вырашыць аграрна-сялянскае пытанне ў Расіі немагчыма. Праграма дэкларавала прымусовае адчужэнне памешчыцкай зямлі з узнагароджаннем уладальнікаў па справядлівай (не рыначнай) ацэнцы; стварэнне дзяржаўнага зямельнага фонду, шырокую арганізацыю дзяржаўнай дапамогі для перасялення, рассялення і ўсталявання гаспадарчага побыту сялян; уладкаванне законам арэндных адносін; адмену дзеючых правіл аб найме сялянскіх рабочых, распаўсюджанне працоўнага заканадаўства на земляробчых рабочых [2, с. 39].

У II з'езде партыі ад Беларусі прынялі ўдзел Г.Д. Ром, які выступаў у спрэчках восем разоў, і прадстаўнік ад Магілёва В.С. Варатнікоў. У працы III з'езда, што адбыўся ў Пецярбурзе 21–25 красавіка 1906 г., напярэдадні адкрыцця працы Думы, прысутнічала больш за 400 чалавек. Асноўнай мэтай працы з'езда былі абмеркаванне і выпрацоўка галоўных напрамкаў тактыкі партыйнай фракцыі ў Думе. Ад беларускіх губерняў удзел у працы з'езда прынялі князь Ф.Я. Друцкі-Любецкі – пінскі павятовы аддзел, А.Р. Лядніцкі – удзельнік земскіх з'ездаў, будучы дэпутат I Дзяржаўнай думы ад Мінскай губерні, Міхельсон – член камітэта яўрэйскай групы кадэтаў у Вільні, Гольдберг – прадстаўнік з Пінска, Г.Д. Ром.

Кульмінацыяй работы з'езда сталі абмеркаванне і выпрацоўка аграрнай праграмы дзеяння для кадэцкай фракцыі ў Дзяржаўнай думе. Прадстаўнікі ад беларускіх губерняў на з'ездзе прытрымліваліся прынцыпу нацыяналізацыі зямлі. Так, князь Ф.Я. Друцкі-Любецкі заявіў аб сваёй прыхільнасці да нацыяналізацыі і пераконваў у тым, што зямля павінна належаць усяму працуючаму насельніцтву, што і ў асяроддзі беларуска-польскага сялянства ёсць таксама прыхільнікі нацыяналізацыі, але «дзякуючы пануючаму ў нас падворнаму землеўладанню, значная частка сялянства адносіцца да гэтай ідэі адмоўна» [2, с. 298]. Г.Д. Ром дадаваў, што «праект камісіі – гэта першы крок да нацыяналізацыі зямлі, але адчужэнне павінна быць праведзена ў інтарэсах усяго насельніцтва, а не аднаго якога-небудзь класа» [2, с. 327]. Пастанова, прынятая III з'ездам, яшчэ раз канстатавала, што кіруючым прынцыпам кадэцкай партыі ў аграрным пытанні з'яўляецца адчужэнне зямлі ў дзяржаўны зямельны фонд і перадача яе ў рукі працуючых. Права на

пашырэнне землекарыстання прызнавалася за малазямельнымі і беззямельнымі земляробчымі сем'ямі [2, с. 350–351].

Папулярызацыю ліберальных поглядаў і распрацоўку палітычнай праграмы кадэты здзяйснялі праз перыядычны друк. ЦК кадэтаў здолеў за параўнальна кароткі час наладзіць выпуск партыйных газет і часопісаў (у 1905–1907 гг. іх выходзіла больш за 70), мільёнаў брашур і лістовак, стварыў спецыяльныя партыйныя клубы, разгарнуў сярод розных пластоў агітацыйна-прапагандысцкую і культурна-асветніцкую работу. ЦК удалося прыцягнуць да розных форм партыйнай дзейнасці прафесараў і прыват-дацэнтаў, студэнцкую моладзь, настаўнікаў, урачоў, земскіх і гарадскіх служачых. Кніжны рынак быў літаральна завалены кадэцкай друкаванай прадукцыяй рознага тыпу і жанру. Ліберальныя ідэі, як ніколі раней, распаўсюджваліся сярод усіх сацыяльных пластоў [5, с. 11].

У Паўднёва-Заходнім краі належалі кадэтам ці іх падтрымлівалі «Северо-западный голос», «Новая заря», «Свободное слово», «Голос провинции», «Витебская жизнь», «Могилевский голос» [3, с. 117, 122]. «Голос провинции», «Могилевский голос», «Свободное слово» паступова праводзілі ў жыццё пастановы ЦК кадэтаў, удзялялі значную ўвагу такім ліберальным ідэям, як замена неабмежаванага самадзяржаўнага рэжыму канстытуцыйна-парламентарнай манархіяй англійскага тыпу, падзел заканадаўчай, выканаўчай, судовай улад, стварэнне адказнага перад парламентам урада, рэформа суда, мясцовага самакіравання, увядзенне ў Расіі ўсеагульнага выбарчага права, ажыццяўленне дэмакратычных свабод – сумлення, слова, друку, сходаў, саюзаў.

Для вырашэння аграрнага пытання ў краі папулярызаваліся ідэі нацыяналізацыі. «Могилевский голос» прапанаваў, што неабходна зрабіць так, каб зямля заставалася толькі ў руках працуючых на ёй, забараніць скупку зямлі багатым людзям, і «землі, якія будуць узяты для земляробаў, павінны быць прадастаўлены ім толькі ў карыстанне – прадаваць іх сяляне не маюць правоў. Гэтыя землі будуць належаць народу і будуць складаць так званы зямельны фонд» [6, с. 3]. На старонках газет шырока абмяркоўваўся ход перадвыбарчай кампаніі, работа Думы, папулярызаваліся прыхільнікі ліберальных ідэй.

У цэнтры ліберальнага палітычнага кірунку ў Беларусі і Літве, справа ад кадэтаў знаходзіўся польскі палітычны рух. Палякі ў краі, колькасць якіх складала ад 5,6 % да 6 % ад усяго насельніцтва краю, належалі да асноўных нацыянальнасцяў Беларусі і Літвы. Іх становішча ў рэгіёне ў канцы XIX – пачатку XX ст. у асноўным вызначалася «мураўёўскім» выключным заканадаўствам. Абмежаванні, якія распаўсюджваліся на каталіцкае насельніцтва краю, закраналі ўсе сферы жыцця. Аднак адзначым, што польскія землеўладальнікі складалі больш за 2/3 усіх памешчыкаў (67,2 %), якія валодалі прыблізна паловай (50–55 %) усіх прыватнаўладальніцкіх зямель краю. Палякамі з'яўлялася значная частка чыноўніцтва (12 %).

Важную ролю ў жыцці беларускіх губерняў адыгрывала польская інтэлігенцыя (9 %).

Польскі рух у Беларусі і ў Літве ў гэты час развіваўся ў двух напрамках: першы быў звязаны з умацаваннем эканамічных пазіцый заможнай часткі польскага грамадства, другі – з захаваннем польскіх культурных уплываў. Эканамічны напрамак увасабляўся ў дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў. У пачатку XX ст. іх развіццё і дзейнасць адлюстроўвала існаваўшыя ў прадстаўнікоў польскага руху перакананні, што вырашыць эканамічныя праблемы краю без адмены абмежавальных законаў, а дакладней без палітычных рэформ у краі, немагчыма. Паступова актывізаваўся і культурны напрамак польскага руху. Напярэдадні рэвалюцыі 1905–1907 гг. галоўную ролю ў ім адыгрывала грамадская дзейнасць касцёла [7, с. 17].

Рэвалюцыйныя падзеі спрыялі значнай палітызацыі польскага грамадства ў краі. Як увогуле ў імперыі гэты працэс суправаджаўся размежаваннем польскіх палітыкаў. У Каралеўстве Польскім размежаванне пачалося вясной 1905 г. Менавіта ў гэты час канчаткова аформілася Партыя нацыянальных дэма-кратаў (стронніцтва народова-дэмакратычне), нацыянальная дэмакратыя, эндэцыя. Галоўны тэзіс праграмы дэклаваў аўтаномію Каралеўства Польскага.

Другім палітычным цэнтрам стала Партыя рэальнай палітыкі (стронніцтва палітыкі рэальнай), згоднікі, рэалісты. З 13 па 19 кастрычніка 1905 г. у Варшаве праходзіў з'езд ліберальнай буржуазіі, землеўладальнікаў і інтэлігенцыі, на якім была прынята праграма партыі. У прынятай на з'езде праграме заяўлялася, што партыя будзе прытрымлівацца супрацоўніцтва, рэвалюцыйнага руху, грамадскага парадку [8, с. 430; 8, с. 20–42]. Гэтыя палітычныя цэнтры значна ўплывалі на становішча ў Паўночна-Заходнім краі.

Да пачатку кастрычніка 1905 г. прыхільнікі кансерватыўнай і ліберальнай ідэалогіі ў польскім нацыянальным руху ў Беларусі, як і ў Расіі, ішлі разам. Трэба зазначыць, што ў гэты перыяд згоднікі пачалі смела фармуляваць хвалюючыя іх ліберальна-дэмакратычныя пытанні. У першай палове 1905 г. літоўска-беларускія сельскагаспадарчыя таварыствы ў мемарыяльных запісках ставілі патрабаванні аб аднаўленні дваранскага самакіравання, усталяванні земстваў і г. д., аднак абыходзілі маўчаннем пытанні, звязаныя з функцыямі і паўнамоцтвамі Дзяржаўнай думы. Гэта азначала, што магчымыя радыкальныя дэмакратычныя перамены ў імперыі, агульнае выбарчае права і прынцып прымусовага адчужэння зямлі былі для іх асабліва непрымальнымі пастулатамі [9, с. 43].

Так, на імя старшыні Камітэта міністраў С.Ю. Вітэ былі накіраваны лісты і дакладныя запіскі ад грамадскіх дзеячаў польскага руху. У дакладнай запісцы А.І. Смільгі, В. Матулайціса, А.А. Павалькіса ад 21 студзеня 1905 г. звярталася ўвага на тое, што «пытанне аб выключных законапалажэннях у Паўночна-Заходнім краі мае строга эканамічны характар і патрабуе

хутчэйшага вырашэння» [10, с. 135]. У лісце дваран Мінскай губерні ад 2 студзеня гэтага года былі яшчэ раз абазначаны згодніцкія пазіцыі буйнейшых землеўладальнікаў: «Лічым наш лёс непаздзельна звязаным з лёсам астатняй часткі Імперыі, маем надзею і просім сказаць сваё важнае слова на карысць палякаў у пытанні пра ўраўнаванне нас ва ўсіх грамадзянскіх і палітычных правах» [10, с. 138]. Ліст падпісалі Э.А. Вайніловіч, А. Скірмунт, Э.А. Горват, П.Ф. Наркевіч-Ёдка, С. Ваньковіч, М.Я. Ястржэмскі, І.Э. Друцкі-Любецкі, В.І. Цюндзявіцкі і інш. Прыблізна такога ж зместу былі адпраўлены лісты Мінскім, Віленскім, Віцебскім сельскагаспадарчымі таварыствамі на імя старшыні Дзяржаўнага савета Дз.М. Сольскага і імператара Мікалая II [10, с. 140, 160–162].

Пашырэнне працэсу палітызацыі грамадскасі актывізаваў Маніфест 17 кастрычніка 1905 г., які адбіў націск рэвалюцыі, спрыяў усталяванню адноснай раўнавагі, ва ўмовах якой паскоранымі тэмпамі праходзіла паглыбленне палітычнай дыферэнцыяцыі.

Палітычныя ўступкі, на якія быў вымушаны пайсці царызм, яшчэ больш спрыялі ажыўленню польскага нацыянальнага руху. У ім канчаткова вылучыліся дзве плыні: «краёвы рух», які падзяляўся на кансерватыўна-ліберальны кірунак, і рух прыхільнікаў Партыі нацыянальных дэмакратаў. Каля вытокаў гэтага падзелу знаходзілася рознае адчуванне Радзімы. Свядомасць краёўцаў вызначалася формулай: «Ліцвін (або русін) па паходжанні, паляк па нацыянальнасці» [11, с. 21].

Краёвасць як феномен грамадска-палітычнага жыцця нарадзілася ў асяродку палякаў беларуска-літоўскага паходжання. Выпрацоўка асноўных палажэнняў краёвай ідэалогіі закончылася вясной 1906 г. Галоўную ролю ў гэтым адыгралі Р. Скірмунт, Б. Ялавецкі, М. Ромер, К. Скірмунт, І. Корвін-Мілеўскі. Р. Скірмунт першым сфармуляваў стрыжнёвую ідэю краёвай ідэалогіі: усе жыхары беларуска-літоўскага краю, незалежна ад этнічнай прыналежнасці і сацыяльнага паходжання, павінны аб'яднацца ў сумеснай працы на карысць усяго краю і ўсіх яго народаў [12, с. 18–19; 10, с. 20–21].

Арганізацыйнага афармлення «Краёвай партыі Літвы і Русі» не адбылося, перспектыва арганізацыі нацыянальнага руху разбілася аб сацыяльныя супярэчнасці, якія набылі этнічную афарбоўку. Іх абвастрэнню спрыялі і расійскія ўлады. У выніку краёўцаў аб'ядноўвала толькі ідэалогія [11, с. 22].

Цэнтрамі палітычнай дзейнасці краёўцаў сталі Вільня і Мінск. Уплывовымі органамі краёвага друку ў Беларусі былі «Kurjer Litewski», які пачаў выходзіць з 1 верасня 1905 г. пад рэдакцыяй Ч. Янкоўскага, і «Gazeta Wilenska», што пачала друкавацца з 28 лютага пад рэдакцыяй З. Пяткевіча, а з № 45 ад 12 красавіка пад кіраўніцтвам М. Ромэра. Падчас уздыму рэвалюцыі і перадвыбарнай кампаніі ў Дзяржаўную думу на старонках гэтых газет разгарнулася шырокае абмеркаванне шляхоў вырашэння ўнутранага крызісу, развіцця Паўднёва-Заходняга краю, ролі ў гэтым працэсе польскага грамадскага руху. Прынцыповая ўвага надавалася аграрнаму пытанню ў беларускім краі. Тут польскія памешчыкі выступілі адзіным фронтам.

Краёўцы-лібералы на старонках «Gazety Wilenskiej» адзначалі пагаршэнне стану сялянскай гаспадаркі, прычыну чаго бачылі ва ўрадавай палітыцы і аграрным заканадаўстве: забароне продажу надзельнай зямлі, наяўнасці цераспалосіцы і сервітутаў, адсутнасці добрых дарог, забароне асобам польскага паходжання купляць зямельныя ўчасткі, адсутнасці земстваў у заходніх беларускіх губернях, дрэнным мясцовым адміністраванні, высокіх падатках, перасяленні ў край стара-абрадцаў. Каб палепшыць такі стан, краёўцы-лібералы прапанавалі: усталяваць земствы у краі, аддаць на карысць сялян землі, якія на перыяд 1905 г. з’яўляліся прадметам спрэчак паміж сялянамі і памешчыкамі, прызнаць права прыватнай уласнасці за сялянскімі надзельнымі землямі, льготнае крыдытаванне, арганізацыю натарыяльнай дапамогі для сялян, якія пажадаюць выйсці на хутары, ліквідаваць саслоўныя сялянскія суды, ліквідаваць акцызы на рэчы першай неабходнасці, вырашыць пытанне з сервітутамі і цераспалосіцай [12, с. 1; 13 с. 1–2].

Краёўцы-кансерватары падчас перадвыбарчай кампаніі амаль кожную нядзелю на старонках «Kurjera Litewskiego» па некалькі артыкулаў прысвячалі аграрнаму пытанню як у беларускіх губернях, так і ў імперыі ўвогуле. Асаблівая ўвага ўдзялялася кадэцкім разважанням аб магчымасці адчужэння прыватнай зямельнай уласнасці, прапагандавалася праграма Мінскага сельскагаспадарчага таварыства. Так, у «Kurjery Litewskim» (№ 9 ад 12.01.1906 г.) аўтар Г. Дымша, разважаючы пра аграрнае пытанне, сцвярджае, што «недатыкальнасць» уласнасці, парушаная толькі адзін раз, абавязкова прывядзе да перавароту існуючых грамадскіх адносін. Чаму гаспадар зямельнай уласнасці павінен прымусова пакінуць сваю маёмасць, а гаспадар дома, фабрыкі ці капіталу будзе радавацца недатыкальнасці сваёй маёмасці? Артыкул у газеце ад 18.01.1906 г. (аўтар Ф. Корсекова) працягвае гэтую тэму і сцвярджае, што за першым адчужэннем будзе і другое і што «на гэты раз не толькі зямлі, але і грошай, хлеба, інвентара і г. д.». Выйсце, на думку аўтара, ёсць, і гэта выйсце — ў агульным змяненні структуры сялянскай гаспадаркі, даступным крэдыце, усталяванні сялянскіх банкаў, асвеце ў шырокім сэнсе гэтага слова, неадкладным выхаванні павагі да чужой уласнасці [14, с. 2; 15, с. 3]. Пастулат «павага прыватнай уласнасці» стаў стрыжнем ідэалогіі краёўцаў-кансерватараў.

Калі краёўцы не здолелі ці не жадалі ствараць палітычную партыю, дык такая ж спроба польска-каталіцкіх клерыкалаў скончылася паспяхова. У краінах Заходняй Еўропы хрысціянскі грамадскі рух існаваў ужо на працягу некалькіх стагоддзяў і быў афіцыйна санкцыянаваны Ватыканам у энцыкліцы «Regum Novarum». Маніфест 17 кастрычніка таксама дазволіў каталіцкім клерыкалам у Расіі больш шырокае практычнае выкарыстанне спадчыны хрысціянскай грамадскай думкі. З ініцыятывы Віленскага епіскапа Э. Ропы ў пачатку 1906 г. была створана Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі (ККП). Устаноўчы сход партыі адбыўся 7 лютага ў Вільні, на якім прысутнічала па дадзеных «Новой зари» каля 800 чалавек. На сходзе быў абраны цэнт-ральны камітэт, у склад якога ўвайшлі: епіскап Э. Роп, ксёндз

Мацеевіч, капелан вучылішчаў Дзмітровіч, Б. Скірмунт, І. Парчэўскі, Ч. Бароўскі, ксёндз Бурбо, свенцянскі дэкан К. Флевіч і студэнт С. Цярпінскі [16, с. 1]. Партыя сфармулявала сваю праграму пад уплывам хрысціянскага грамадскага руху і лозунгаў кадэтаў. Праграма ККП дэкларавала, што ўсе палякі, літоўцы а таксама большая частка беларусаў, якія насяляюць наш край, – католікі; большасць насельніцтва аб'яднана адной верай – каталіцтвам, тым самым падкрэслівалася агульнасць інтарэсаў насельніцтва паўночна-заходніх губерняў. Аграрная частка праграмы зазначала, што ККП «будзе патрабаваць пры захаванні агульных правоў уласнасці» палягчэнняў для пашырэння сялянскай гаспадаркі, ліквідацыі цераспалосіцы, дзяржаўнага забеспячэння сялянскіх рабочых у старасці і ў выпадках непрацаздольнасці. Хвалю абурэнняў з боку кансерватараў выклікалі аграрныя тэзісы праграмы: «каланізацыя сялян на землях казённых, удзельных, царкоўных, а таксама дзе неабходнасць у гэтым будзе канстатавацца мясцовым прадстаўніцтвам і на прыватных землях павінна знайсці шырокую дзяржаўную дапамогу». І яшчэ адзін пункт, які таксама прадугледжваў парушэнне права прыватнай уласнасці, — задавальненне патрэб мясцовага насельніцтва, не выключаючы права адчужэння лясных багаццяў на карысць грамадства [17, с. 3 адв.; 156, с. 273].

Цэнтральным органам партыі была газета «Nowiny Wileńskie». Абмеркаванне праграмы партыі паўплывала на яе канчатковы варыянт, у якім ККП ужо дэкларавала прынцып недатыкальнасці прыватнай уласнасці, а вырашэнне аграрнага пытання прадугледжвала стварэнне хутарскіх гаспадарак, ліквідацыю цераспалосіцы, сервітутаў, стварэнне арбітражных судаў з прадстаўнікоў сялян і памешчыкаў, фінансавую падтрымку з боку дзяржавы [18]. Падчас перадвыбарчай кампаніі ККП трансфарміравала на пазіцыі краёвых кансерватараў. У сакавіку 1906 г. рашэннем віленскага генерал-губернатара ўсе публічныя сходы гэтай партыі былі забаронены, пастаўлена пытанне аб звальненні ўсіх дзяржаўных чыноўнікаў, якія былі яе членамі.

У 1905 г. ажывілася дзейнасць у Паўночна-Заходнім краі народных дэмакратаў, якія доўгі час рыхтаваліся да легальнай дзейнасці. У пачатку 1906 г. эндэцыя вызначыла больш падрабязней сваю палітычную праграму. За аснову была прынята праграма 1903 г., дзе галоўным прынцыпам абвяшчалася «агульнасць інтарэсаў і палітычная салідарнасць усёй польскай нацыі з інтарэсамі Літвы», у дачыненні да паўночна-заходніх губерняў дэклараваліся патрабаванні аб адмене абмежаванняў палякаў, усталяванні мясцовага самакіравання [9, с. 46; 19, с. 1].

У пачатку сваёй афіцыйнай дзейнасці ў губернях краю эндэкі не мелі свайго органа друку і таму выкарыстоўвалі «Kurjer Litewski», нягледзячы на тое, што накіраванасць газеты не адпавядала абвешчаным прынцыпам. Незадаволеныя дзейнасцю дэпутатаў ад Літвы і Беларусі ў Дзяржаўнай думе, іх поглядамі, выказанымі ў «Kurjeru Litewskim», народныя дэмакраты вырашаюць арганізаваць свой орган друку. Першы нумар «Dziennika

Wilenskiego» выйшаў 19 жніўня 1906 г., з 14 верасня газета пачала выходзіць рэгулярна, рэдакцыю ўзначаліў А. Карповіч.

Аграрныя тэзісы праграмы эндэкаў былі надрукаваны ў № 55 газеты «Kurjera Litewskiego» і дэкларавалі, што пытанне можа быць вырашана пры дапамозе павышэння культуры апрацоўкі зямлі і прадукцыйнасці сялянскіх гаспадарак, дадатковае надзяленне надасць тэме толькі палітычны характар. Прынцыповым палажэннем аграрных тэзісаў было патрабаванне ўрэгулявання прававога афармлення ўласнасці, як буйной, так і дробнай. Прапаноўвалася гэта ажыццявіць пры дапамозе паступовага і абавязковага скасавання чыншавых узаемаадносін, падтрымкі паступовай хутарызацыі, увядзення для ўсіх катэгорый землеўладальнікаў іпатэкі. Далей агаворвалася магчымасць парцэляцыі буйных гаспадарак і дзяржаўных зямель у адпаведнасці з мясцовымі ўмовамі [19, с. 1].

Да сярэдзіны 1907 г. народныя дэмакраты ў Паўночна-Заходнім краі і «Dziennik Wilenski», баючыся таго, што «аўтаномія літоўска-беларускіх зямель паглыбіць іх падзел з Каралеўствам», а супярэчнасці толькі паслабляць рух, адмаўляюцца ад лозунга аўтаноміі літоўска-беларускіх зямель. Для народных дэмакратаў польскія інтарэсы былі больш значнымі за іншыя спецыфічныя праблемы літоўска-беларускіх зямель [19, с. 48].

Такім чынам, як узмацненне рэвалюцыйнага руху ў Расіі ў пачатку ХХ ст., так і афармленне і дзейнасць кадэцкай партыі аказалі значны ўплыў на актывізацыю грамадска-палітычнага жыцця, у якім ва ўмовах Паўночна-Заходняга краю перапляталіся аграрнае і нацыянальнае пытанні. У сувязі з гэтым патрабаванні польска-літоўскіх нацыянальных партый, якія ўвогуле прытрымліваліся кадэцкай канцэпцыі, у асобных пытаннях насілі больш радыкальны характар і ў большай ступені з'яўляліся празаходнімі.

На правым фланзе палітычнага цэнтра ў Расіі ў пачатку ХХ ст. знаходзіліся партыі «Саюз 17 кастрычніка» (акцыбрысты), якія прытрымлівалася ліберальна-кансерватыўных поглядаў і ў адрозненне ад кадэтаў былі рашучым праціўнікам прымянення рэвалюцыйнага насілля.

Як палітычная плынь акцыбрызм з'явіўся і пачаў арганізацыйна афармляцца на аснове «меншасці» земска-гарадскіх з'ездаў. Партыйнае размежаванне ў ліберальным лагерах ў асноўным закончылася пасля выдання Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. Арганізацыйна «Саюз 17 кастрычніка» пачаў складвацца ў апошнія дні кастрычніка 1905 г., калі ў Маскве, а потым і ў Пецярбурзе, адбылося некалькі сустрэч ліберальных земцаў з прадстаўнікамі буйной буржуазіі. Акрамя распрацоўкі праграмных пытанняў, на гэтых нарадах ішло фарміраванне кіруючых органаў Саюза – Маскоўскага і Пецярбургскага аддзяленняў ЦК. У лістападзе на земска-гарадскім з'ездзе, што праходзіў у Маскве, будучыя акцыбрысты выступілі ўжо больш-менш з'яднанай групай. У сваім «асаблівым меркаванні» з нагоды прынятай з'ездам агульнапалітычнай рэзалюцыі яны выказаліся за аказанне ўраду дапамогі і падтрымкі «ў навядзенні парадку дзеля хутчэйшага склікання Дзяржаўнай думы», супраць прамых выбараў у Думу і пераўтварэння яе ва

Устаноўчы сход. Акрамя таго, у рэзалюцыі «меншасці» рашуча адваргалася наданне аўтаноміі Польшчы.

Усяго ў 1905–1907 гг. канстытуіравалася 260 аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка», прычым асноўная частка (каля 200) узнікла ў перыяд выбараў у I Думу. Агульную колькасць членаў партыі ў гады першай рэвалюцыі можна вызначыць у 75–77 тыс. чалавек. Мясцовыя аддзелы акцыябрыстаў лёгка распадаліся і гэтак жа лёгка ўзнаўлялі сваю дзейнасць у перыяд выбарчых кампаній з тым, каб зноў спыніць яе на час працы чарговай Дзяржаўнай думы.

Праграма «Саюза 17 кастрычніка» распрацоўвалася з лістапада 1905 г., калі быў выдадзены першы яе варыянт. На I з'ездзе «Саюза 17 кастрычніка» (люты 1906 г.) праграма была прынята ў значна пашыраным і дапрацаваным выглядзе, а на II з'ездзе (май 1907 г.) – падвергнута некаторай рэдакцыйнай апрацоўцы.

Вялікая ўвага ў праграме надавалася сацыяльным пытанням, сярод якіх на першым месцы стаяла аграрнае, названае «самым вострым, самым балючым пытаннем у прасторы амаль ўсёй вялікай Расіі». Акцыябрысты ўсведамлялі, наколькі цяжкім было становішча малазямельнага сялянства, і больш таго, знаходзілі патрабаванні сялян пра павелічэнне надзелаў цалкам справядлівымі. Задаволіць іх акцыябрысты прапаноўвалі, па-першае, за кошт дзяржавы ў выніку раздачы сялянам цераз асобыя зямельныя камітэты пустых казённых, удзельных, кабінецкіх зямель, і па-другое, шляхам «садзейнічання куплі сялянамі зямель у прыватных уладальнікаў» пры пасрэдніцтве Сялянскага банка. У крайніх выпадках праграма «Саюза 17 кастрычніка» прадугледжвала і «прымусовае адчужэнне» часткі прыватнаўласніцкіх зямель з абавязковым узагароджаннем уладальнікаў. Выкупіць зямлю, падкрэслівалі акцыябрысты, звяртаючыся да сялян, «трэба па справядлівай ацэнцы і без урону для памешчыцкай гаспадаркі».

Асноўны акцэнт у акцыябрысцкай аграрнай праграме, аднак, быў зроблены не на зямельным, а на гаспадарча-прававых пытаннях. Акцыябрысты лічылі неабходным ураўняць сялян у правах з астатнімі грамадзянамі шляхам скасавання ўсіх законаў, што юрыдычна прыніжалі падатныя саслоўі, а галоўнае – адміністрацыйнай апекі над імі; ліквідаваць абшчыну і ажыццявіць шэраг захадаў для паляпшэння эканамічнага стану сялян (развіццё сельскагаспадарчага крэдыту, шырокае ўкараненне агранамічных ведаў, распаўсюджванне кустарных промыслаў і г. д.)

Такім чынам, у вырашэнні аграрнага пытання акцыябрысты ішлі ў русле ўрадавай аграрнай палітыкі. Акцыябрысты разлічвалі на тое, што яны здолеюць з дапамогай разбурэння абшчыны ў адносна кароткі тэрмін стварыць шырокі пласт заможнага сялянства, якое і павінна было стаць масавай апорай рэжыму.

Узнікненне аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка» ў беларускіх губернях прыпадае на канец 1905 – пачатак 1906 гг. Так, у снежні 1905 г. узніклі аддзелы ў гарадах Вільна, Вілейка, Свянцяны, Віцебск, Мінск, Гомель,

вёсках Варкава, Вышка, у студзені 1906 г. рэгіструюцца аддзелы ў Гродна, Дзвінску, Крэслаўлі, Крыванах, Лепелі, Магілёве, Бабруйску, Любонічы. На момант усталявання аддзелаў колькасць іх членаў была невялікай, як правіла, у кожным ад 100 да 300 чалавек. Выключэннем быў адзел у Дзвінску, дзе па даных архіваў налічвалася 3256 чалавек [3, с. 155–160].

Арганізатарамі аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка» выступалі ў асноўным мясцовыя рускія чыноўнікі, памешчыкі, праваслаўныя святары. Мясцовыя акцыябрысты, у адрозненне ад сталічных, адваргалі любыя пагадненні з аўтанамістамі і крытыкавалі іх у сваіх органах друку.

Лідэрам акцыябрыстаў у заходніх губернях з'яўляўся Г. К. Шмідт. Ён арганізаваў у Мінску ў канцы 1905 г. адзел «Саюза 17 кастрычніка». Адзел знаходзіўся пад апекай мясцовай адміністрацыі, а газета «Минская речь» карысталася значнай падтрымкай у падачы інфармацыі. Для гэтага за кароткі час, на падставе становішча аб надзвычайнай ахове, былі забаронены чатыры газеты ліберальнага накірунку. Першым практычным крокам мінскіх акцыябрыстаў было накіраванае імператару і ўраду хадайніцтва аб неабходнасці стварэння на ўскраінах «рускіх» выбарчых курый з тым, каб мясцовае «рускае» насельніцтва мела асобнае прадстаўніцтва ў Думе [20, с. 18].

Прадстаўнікі ад беларускіх губерняў прымалі ўдзел у рабоце амаль усіх агульнарасійскіх з'ездаў, агульных сходаў і пасяджэнняў ЦК «Саюза 17 кастрычніка». У пасяджэннях першага агульнарасійскага з'езда, які праходзіў з 8 па 12 лютага 1906 г. у Маскве, прынялі актыўны ўдзел прадстаўнікі ад беларускіх губерняў. У невялікай прамове па аграрным пытанні Г.К. Шмідт зазначыў, што аднародны склад з'езда і ўвогуле партыі не дазваляе пакуль прымаць на сябе адказнасць за вырашэнне гэтага пытання, што ад яго залежыць, ці застануцца ў саюзе шматлікія аддзяленні ў Паўднева-Заходнім і Паўночна-Заходнім краі [21, с. 118].

Рэзалюцыя першага з'езда па сялянскім і зямельным пытаннях была прынята з улікам меркаванняў прадстаўнікоў ад Паўночна-Заходняга краю: 1. Прызнаць пажаданым усталяванне пры ЦК камісіі для распрацоўкі зямельнага пытання ў развіцці праграмы «Саюза...» 2. Хадайнічаць перад урадам аб неадкладным усталяванні ўрадам пры павятовых земскіх управах (там, дзе іх няма самастойна) павятовых землеўладкавальных камісій... [21, с. 161].

Кадэцкая «Речь» ад 19 сакавіка 1906 г., аналізуючы становішча ў Заходнім краі адзначала: «...наўрад дзе-небудзь “Саюз 17 кастрычніка” меў такі чарнасоценны склад». Мелася на ўвазе пазіцыя мясцовых акцыябрыстаў, якія прынялі ўдзел у агульным сходзе беспартыйных рускіх людзей, што адбыўся 19 сакавіка, і якія супрацоўнічалі з прадстаўнікамі «Русского Собрания и Русского Веча» [22, с. 3]. Пачынанне Заходняга краю аб стварэнні блока акцыябрыстаў і правых хутка распаўсю-дзіцца на ўсю імперыю.

Такім чынам, акцыябрысты, як і іншыя блізкародасныя партыі, у Беларусі мелі свае філіялы. Іх уплыў у Паўночна-Заходнім краі распаўсюджваўся сярод чыноў урадавай адміністрацыі, праваслаўнага святарства, буйных

памешчыкаў рускага паходжання. І тым не менш аграрнае пытанне ў іх праграмах не толькі знаходзіла сваё адлюстраванне з улікам гістарычнага часу, але і ў большай ступені, чым у праграмах іншых партый, набліжалася да тых шляхоў яго вырашэння, якія адпавядалі інтарэсам дзяржавы і грамадства і ў той жа час прадухілялі магчымыя катастрафічныя разбурэнні. А гэта азначае, што акцыябрыцкая аграрная праграма была менш палітызаваная і эканамічна больш абгрунтаваная. Варта адзначыць, што толькі партыі цэнтра (кадэты, акцыябрысты і інш.) імкнуліся да вырашэння аграрнага пытання шляхам глыбокіх рэформ. Пры гэтым кадэты з мэтай адаптацыі сваёй праграмы да ўмоў Заходняга рэгіёну ўключалі ў яе пытанні, якія ўлічвалі нацыянальныя асаблівасці.

Ліберальная апазіцыя ў выніку рэвалюцыі 1905–1907 гг. здолела вызначыць і выразіць погляды эліты грамадства Расійскай імперыі, і трэба прызнаць, што іх погляды і дзейнасць садзейнічалі распрацоўцы палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных патрабаванняў, якія адкрывалі шлях да прагрэсу краіны [23, с. 10].

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Россия в начале XX века. М., 2002.
2. Съезды и конференции конституционно-демократической партии. В 3 т. М., 1997. Т. 1. 1905–1907 гг.
3. Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ : сб. ст. М., 1987.
4. *Забайскі М. М., Пуцік У. С.* Расійская Дзяржаўная дума I склікання ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі // Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі : зб. арт. Мінск, 1997. С. 95–102.
5. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии. В 6 т. М. Т. 1. Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии 1905–1911 г., 1994.
6. «Могилевский голос» выставляет следующий принцип для решения аграрного вопроса // Голос провинции. 1906. 14 мая. С. 3.
7. *Смалянчук А. Ф.* Польскі нацыянальны рух на Беларусі і ў Літве напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02. Мінск, 1994.
8. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. М., 1996.
9. *Jurkiewicz J.* Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922. Poznań, 1983.
10. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), ф. 1276, воп 1, спр. 106.
11. *Смалянчук А.* «Краёвасць» у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі Гістарычны Агляд. 1997. Т. 4. Сшыткі 1–2 (6–7). С. 318.

12. *Lopacinski S.* Sprawa włościańska na Litwie i Białej Rusi // *Gazeta Wilenska*. 1906. 2.03. S. 1.
13. *Lopacinski S.* Sprawa włościańska na Litwie i Białej Rusi // *Gazeta Wilenska*. 1906. 3.03. S. 1–2.
14. *Dymsza H.* Ziemia czy o świata? // *Kurjer Litewski*. 1906. 12.01. S. 2.
15. *Korcekowa F.* Echa witebskie // *Kurjer Litewski*. 1906. 18.01. S. 3.
16. Учредительное собрание Конституционно-католической партии // *Новая заря*. 1906. 7 февр. С. 1.
17. Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), ф. 102, ДОО. 236, спр. 59.
18. Programm stronnictwa konstytucyjno-katolickiego na Litwie i Białorus. Wilno, 1906.
19. Odezwa Polskiego Stronnictwa Demokratycznego na Litwie // *Kurjer Litewski*. 1906. 9.03. S. 1.
20. *Забайскі М. М.* Расійская Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906–1917 гг.) Мінск, 1999.
21. Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. В 2 т. Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905–1907 гг. 1996.
22. Общее собрание беспартийных русских людей // *Северо-Западный голос*. 1906. 21 марта. С. 3.
23. *Фамін В. М.* Радыкалізацыя ліберальна-апазіцыйнага руху на этапе ўздыму першай расійскай рэвалюцыі (студзень–кастрычнік 1905 г.) : матэрыялы Рэсп. навук. канф. Мінск, 27 кастр. 2005 г. Мінск, 2005.

УДК

Луцкі У. С. Аграрна-сялянскія пытанні ў праграмах і дзейнасці партый і грамадскіх рухаў ліберальнага кірунку ў Беларусі (пачатак ХХ ст.) // *Весці БДПУ*. 2006. № 2. Серыя 2. С. ??—??.

Аналізуецца станаўленне і развіццё ліберальнага руху ў Паўночна-заходнім краі ў пачатку ХХ ст. Разглядаюцца распрацоўка і эвалюцыя пытанняў аграрна-сялянскага блока ў праграмах цэнтрэрысцкіх партый у перыяд рускай рэвалюцыі 1905—1907 гг.